УПРАВЛІННЯ, ГОСПОДАРЮВАННЯ, ПРАВО

УДК 347.61

В. В. Валах, здобувач

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра цивільно-правових дисциплін,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ ЗАПОВІТУ

На теоретичному рівні розглянуто проблему визначення обмеження свободи заповіту за законодавством деяких зарубіжних країн у зв'язку з прийняттям нового Цивільного кодексу України 16 січня 2003 року, який закріплює кардинальні зміни в інституті спадкування.

Ключові слова: заповіт, принцип свободи заповіту, необхідне спадкування, субституція, майно, яке не підлягає заповіданню.

Корінні зміни суспільного життя в нашій країні потребують удосконалення правового регулювання у багатьох сферах. На жаль, у правовій літературі поширеним є погляд на *спадкове право* як на один з найстабільніших та не потребуючих змін інститутів. Протягом останніх років, коли новий Цивільний кодекс знаходився ще на розгляді у Верховній Раді, провідні вітчизняні вчені (Фурса Є. І., Фурса С. Я, Васильченко В.) намагались спростувати такий погляд, аналізуючи та підкреслюючи зміни, які відбуваються в нашому житті та відбиваються на позиції українського законодавця. Новий Цивільний кодекс України, який прийнято та підписано Президентом 16 січня 2003 року, закріпив кардинальні зміни інституту спадкування. Але це ще не означає, що він є повним та досконалим нормативним актом свого часу. Тому і не викликає сумніву й *актуальність дослідження* цієї теми.

Як відомо, спадкування є одним із похідних способів набуття права власності не тільки в Україні, але й у всіх правових системах зарубіжних країн, воно покликане служити та підтримувати зміцнення та охорону сімейних відносин. Спадкове право, яке цікавило юристів здавна, базується на поєднанні *двох провідних принципів*: *свободи заповіту* та *охорони інтересів сім'ї*. На перший погляд, зміст принципу свободи заповіту є досить зрозумілим та нібито не потребує особливого вивчення. Це пояснює *практичну* відсутність уваги вітчизняних вчених щодо цього принципу. Але з моменту появи заповіту, як інституту спадкового справа, вказаний принцип в усі часи в усіх країнах мав *неоднозначне трактування*, а тому іноді мали місце досить грубі порушення права спадкодавця при складанні заповіту "на свій розсуд". Розібратися в неоднозначних тлумаченнях цього питання — *мета* нашої статті.

Римське право визначало заповіт (testamentum) як особисте, формальне, урочисте волевиявлення спадкодавця про те, кому саме дістанеться та як розподілиться його майно після смерті. Минули століття, але сьогодні в законодавстві більшості країн ми знаходимо дещо змінене, але по суті аналогічне римському поняття акту вільного виявлення спадкодавця щодо майбутньої долі

© В. В. Валах, 2003

свого майна. Наприклад, за законодавством США, заповіт (will) спрямоване на визначення юридичної долі його майна після смерті [7, 765]. Діючий ЦК України 1964 р. не має чітко визначеного поняття заповіту, а згідно з ст. 1233 ЦК України 2003 р., у ньому *заповітом* вважається особисте *розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті*.

Толстой Ю. К. вважає, що під свободою заповіту розуміється право заповідача як заповідати своє майно на свій розсуд, так і взагалі не залишати заповіт. [14, 573] Інше поняття свободі заповіту дав К. Маркс:"... під "свободою заповіту" я розумів не свободу залишати [чи не залишати] заповіт, а свободу складати його, аніскільки не рахуючись із сім'єю" [8, 338]. Таким чином, справа не тільки в тому, що власник майна має право визначити долю свого майна, а й у тому, що він має право нічого не залишати своїй сім'ї. На наш погляд, вказані поняття не розкривають самої сутності свободи заповіту. Під свободою заповіту, на нашу думку, слід розуміти право заповідача на складання заповіту, а також на визначення майбутньої юридичної долі свого майна на свій розсуд шляхом складання заповіту.

Відомий радянський вчений-цивіліст Серебровський В. І. розрізняв поняття *межі свободи заповіту* та *умови здійснення свободи заповіту*. "Про які межі свободи заповіту може йти мова, коли заповідач взагалі не має права будь-якою мірою змінити встановлений законом порядок щодо обов'язкової частки"[13, 90]. Навряд чи можна погодитись з цією точкою зору. Адже свобода заповіту витікає з принципів дозвільного спрямування та диспозитивності цивільно-правового регулювання. У зв'язку з цим цивільне законодавство встановлює, що суб'єкти цивільного права на свій розсуд здійснюють належні їм цивільні права. Разом з тим, свобода волевиявлення учасників цивільних правовідносин не є безмежною, а існує у певних юридичних межах. Ці межі встановлюються державою для захисту прав та інтересів інших суб'єктів цивільних правовідносин. У зв'язку з тим, що спадкові правовідносини є різновидом цивільних правовідносин, все вищенаведене стосується й свободи заповіту. Сьогодні до того ж на практиці виникає чимало проблем щодо складання заповіту як у заповідачів, так і у нотаріусів, адже практика складання заповіту, можна казати, почалась лише з часу отримання незалежності нашою державою та із становленням законодавства про власність [6, 116].

Обмеження волі спадкодавця у більшості випадків пов'язане зі змістом заповіту. Розглянемо основні випадки обмеження свободи заповіту.

1) **Необхідне спадкування**. Заповіт виник ще за часів стародавнього Риму, про що свідчать Закони XII таблиць. Це було зумовлено певними обставинами. Стародавній Рим не знав спочатку іншої відповідальності за зобов'язаннями, окрім особистої. Тому спадкоємці взагалі не були зобов'язаними щодо боргів спадкодавців. Однак кредиторів такий стан не задовольняв, тому вони знаходили будь-які способи змушувати дітей платити борги померлих батьків. Вони, наприклад, накладали арешт на труп померлого, доки борги не будуть погашені. З розвитком цивільного та торгового обігу, заснованому на приватній власності, римляни знайшли інший вихід з такої ситуації. Вона полягає в універсальному наступництві (successio universalium), тобто переходу всього обсягу прав та обов'язків померлого до його спадкоємців. "Спадкодавець для приватного права не помер; він живе в особі спадкоємця"[9, 234]. Ця сентенція виходить з майново-юридичного статусу особи спадкодавця. З плином часу значення індивіду зростає, сімейний характер власності послабляються, права домоволодаря щодо розпорядження майном посилюються. Слідом за правом розпоряджатися своїм майном за життя виникає право розпоряджатися ним на випадок смерті; іншими словами, *розвивається свобода заповіту*. Однак, jus civile, надаючи право спадкодавцю передати своє майно будь-кому, в той же час покладає на нього деякі

обмеження на користь його підвладних, членів його сім'ї. З плином часу такі обмеження зростають, при чому невиконання встановлених законом умов може призвести до недійсності заповіту, до спадкування всупереч йому. Основою всіх цих обмежень є думка щодо права відомих, близьких до спадкодавця, осіб на певну обов'язкову, *необхідну* участь (якусь матеріальну частину) їх у спадкуванні. Наприклад, спадкоємці, які отримали дуже мало порівняно з тим, що вони могли отримати за законом, мали право просити суд про відміну такого "образливого" заповіту. Пізніше спадкоємець за законом повинен був отримати у будь-якому випадку не менше однієї четвертої частини всього майна заповідача. Юстиніан встановив різні розміри *обов'язкової спадкової частки*, враховуючи число спадкоємців. Обмеження цього роду перейшли з рецепцією римського права у сучасні західноєвропейські законодавства (французьке, німецьке). Дореволюційне російське право обмежувало заповідальні розпорядження тільки родом майна: "Кожен має право розпоряджатися тим, що сам придбав; але успадковане нерухоме майно, яке залишилося після смерті особи, повинне обов'язково перейти до його законних спадкоємців: родові садиби не підлягають заповітові" (стст. 1010, 1068 Зводу законів цивільних Російської Імперії).

У зарубіжній літературі є багато думок "за" та "проти" обов'язкової частки. Як зазначено вище, обов'язкова частка стоїть у зв'язку з ідеєю сімейної власності. З економічної точки зору, необхідне спадкування законних спадкоємців у визначеній частині, всупереч волі заповідача, сприяє подрібненню майна, і це згубно відбивається на дрібних господарствах, а іноді й руйнує великі підприємства, які можуть управлятись тільки за умови єдності волі та без погрози щохвилинного загрожуючого розподілу при незгоді спадкоємців. Воно перешкоджає голові сім'ї розподілити своє майно поміж дітьми за їх здібностями: віддати одному фабрику, другому — землю, а третього взагалі виселити. Наприклад, німецький цивіліст Коппен вказує також на моральні невигоди, які пов'язані з економічними: падіння авторитету батьківської влади, відмирання окремих сімейних традицій, пов'язані з нестійкістю та відсутністю цільності володінь, нарешті, прагнення до штучного "зменшення" нащадків [4, 122]. За обмеження свободи заповітів говорить тільки один факт — неможливість залишити в інтересах економічних без шматка хліба близьких рідних або дружину.

2) **Субституція**. У цивілістичній літературі під *субституцією* розуміється *підпризначення іншого прямого спадкоємця* у випадку, якщо перший помер або з будь-яких причин не зміг стати спадкоємцем у момент відкриття спадку. Таке підпризначення, за законодавством більшості країн, визнається можливим. Але деякі юристи поняття "субституції" визначають у двох розуміннях [1, 113]. Майно може бути заповідано або в повну власність, або у тимчасове володіння чи користування. Тимчасове володіння завжди має обмеження у часі певним строком або смертю певної особи. Досить важливе обмеження заповідальних розпоряджень становить заборона розпоряджень, які визначають подальший перехід майна після смерті прямого, безпосереднього спадкоємця, на шкоду вільності дій останнього (субституцій у другому розумінні). В Англії субституція (другого роду) допускається. Тут вона має політичне значення та служить могутнім засобом зміцнення поземельної аристократії. В інших країнах (Франція, Німеччина, Італія) таку субституцію прямо заборонено законом.

3) **Незаконні та неможливі умови заповіту**. Спадкодавець має право у своєму заповіті розпорядитися щодо призначення спадкового майна, щодо способів його вживання або користування, або встановити інші умови, які не суперечать законові. Якщо заповіт має *незаконні* або *неможливі* умови, то, за законодавством України та Росії, *такі умови є недійсними*, а всі інші — *дійсні*. Якщо воля спадкодавця виражена у заповіті, де одна його частина є *законною*, а

друга, яка тісно пов'язана з першою, — *незаконною*, то в такому випадку *заповіт є незаконним в цілому*, а не тільки в другій своїй частині. Французьке та німецьке право реципували римський принцип: у випадку, якщо заповіт має незаконні або недійсні умови, такі умови відстороняються, тобто вважається, що таких умов не було взагалі.

Прикладом недійсних умов, за думкою Ю. К. Толстого, можуть бути розпорядження спадкодавця щодо його права авторства, права на авторське ім'я чи права на недоторканність творів. Хоч вони і продовжують охоронятись після його смерті у якості соціально значущих юридичних фактів, заповідач має тільки право, наприклад, заповідати опублікування не виданих за його життя творів.

4) **Майно, яке не підлягає заповіданню.** У звичайному праві, на відміну від римського (європейського), існує інший порядок обмеження волі заповідача: *в інтересах сім'ї визначаються частки майна, якими заповідач не має права розпоряджатися на користь сторонніх,* а не встановлюється обов'язкова частка стосовно прав кожного спадкоємця. Наприклад, за законодавством США, є інститути так званих вилучених об'єктів (exempt items) і так званого права на садибу (homestead law). У випадках, коли спадкодавець помер, залишивши дружину та неповнолітніх дітей, майно, яке входить до цієї категорії, не може бути предметом заповідальних розпоряджень.

Проаналізувавши викладене, можна зробити наступні *висновки*. Свобода заповіту виникла разом з заповітом у Стародавньому Римі як засіб захисту інтересів членів сім'ї померлого. Під свободою заповіту слід розуміти право заповідача на складання заповіту, а також на визначення юридичної долі свого майна на свій розсуд шляхом складання заповіту. Втілення принципу свободи заповіту можна сформулювати так: *"Здійснення права на складання заповіту завжди приводить до задоволення інтересів правомочної особи — спадкодавця"*. Принцип свободи заповіту може бути обмежено тільки державою на законодавчому рівні.

У зв'язку з цим, на наш погляд, **необхідним є поповнення Цивільного кодексу України 2003 р. статтею, яка б визначала поняття свободи заповіту та його межі.** Це може бути зроблено, наприклад, за аналогією до ст. 1119 ЦК Російської Федерації: "Заповідач має право на свій розсуд заповідати майно будь-яким особам, будь-яким способом визначати частки спадкоємців у спадку, позбавити спадку одного, декількох або всіх спадкоємців за законом, не вказуючи причин такого позбавлення, а також **включити у заповіт інші розпорядження, передбачені правилами даного Кодексу щодо спадкування**, відмінити чи змінити здійснений заповіт" [5, 28]. Таке поняття свободи заповіту є повним, а жирним шрифтом нами виділено саме законодавче обмеження свободи спадкодавця щодо здійснення заповіту.

Література

1. Брокгауз Ф. А., Ефрон І. А. Энциклопедический словарь. — 1-е изд., СПб., 1898. — Т. 23. — С. 111-114

2. Бугаевский А. А. Советское наследственное право. — Одесса, 1926. — 124 с.

3. Жюлио Л. де ла Морандьер. Гражданское право Франции. — М., 1958. — 742 с.

4. Koppen. "Geschichte des heutigen roemichen Erbrechts" — Ienna, 1862. 230 s.

5. Комментарий к гражданскому кодексу Российской Федерации (постатейный). Часть третья. / Под общ. ред. А. П. Сергеева. — М.: Проспект, 2002. — 304 с.

6. Корчевская Л. И. Институт собственности и проблемы наследования // Советсткое государство и право. — 1992. — №1. — С. 116-121

7. Ласк Г. Гражданское право США. — М., 1961. — 774 с.

8. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т. 13 — 765 с.

9. Подопригора А. А. Основы римского гражданского права. — К.: Вентури, 1995. — 287 с.

10. Покровский И. А. История римского права. — СПб., 1998. — 555 с.

11. Преемство в праве / Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. — 1-е изд.. — СПб., 1898. — Т. 49. С. 47-50

12. Савельев В. А. Гражданский кодекс Германии. — М., 1994. — 95 с.

13. Серебровский В. И. Очерки советского наследственного права. — М., 1953. — 238 с.

14. Толстой Ю. К. Наследственное право // Гражданское право:Учебник. — М., 2000. — Т. 3. — 621 с.

15. Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року. — К.: Атіка, 2003. — 416 с.

В. В. Валах

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра гражданско-правовых дисциплин,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОГРАНИЧЕНИЯ СВОБОДЫ ЗАВЕЩАНИЯ

РЕЗЮМЕ

В Украине принят новый Гражданский кодекс, который вступит в силу 1 января 2004 года. В связи с этим представляется необходимым провести сравнительный анализ основных принципов наследственного права Украины и зарубежных стран для определения его преимуществ и доказать прогрессивность последнего. В статье представлен теоретический анализ *принципа свободы завещания*, его ограничения на законодательном уровне и целесообразности такого ограничения. По нашему мнению, именно этот принцип имеет большое значение в практике юристов-цивилистов.

Ключевые слова: завещание, принцип свободы завещания, необходимое наследование, субституция, имущество, не подлежащее завещанию.